

РАДОСЛАВА СТАНКОВА
(Институт за литература, София)

СРЪБСКИ И БЪЛГАРСКИ ПРАЗНИЧНИ МИНЕИ ОТ XIII ВЕК (СЪПОСТАВКА НА СЪСТАВА И СТРУКТУРАТА)

Статията разглежда съпоставително два сръбски и един български празнични миней. Съпоставен е съставът (календарът) и структурата (литургичните особености). Основният извод е за по-голямата консервативност на сръбските ръкописи, поради повечето иновативни литургични елементи в българския ръкопис.

Ключовие думи: миней, консервативност, ръкопис, кодекс, литургия

От типа на календарната химнографска книга Миней най-ранни южно-славянски ръкописи са запазени едва от първата половина на XIII в. Според досегашните ми изследвания в книгохранилищата предимно в България, Сърбия и Русия — това са около десетина цялостни кодекса от този тип¹ и още толкова фрагмента,² в български и сръбски преписи, датирани от XIII в.

Минеите са сложни по състав и структура книги и трудно се поддават на систематизация, поради вариативността и множеството редакции на местените в тях песнопения. Затова е трудно да се определи кога, къде и от

¹ С р ъ б с к и миней от XIII в. — два празнични миней в Белград в Архива на САНУ (АСАНУ) № 361 и Братковия, в НБС № 647, миней за декември Хил. № 608, датиран на границата между XIII и XIV в., миней за септември/ноември Зограф № 88, миней за януари/февруари ЦИАИ № 403; б ъ л г а р с к и — два празнични миней от XIII в. — Скопския (в София, НБКМ № 522) и Драгановия (по-голямата част в манастира Зограф, със сигнатура I d 8), двата взаимно допълващи се Добриянови миней (също с атонски произход, днес в Одеса, ОГНБ, Григ. I/4 и I/5) и миней за юни/август в София, НБКМ № 113.

² Палаузовския миней от XIII в. — в Санкт Петербург, БАН 24.4.11 (Срезн. 58) със службата за св. Кирил (за 14-ти февруари) — фрагмент от български служебен миней за февруари/август (13 л.) СК № 277; още три фрагмента от български миней — НБКМ №№ 424 и 425 (с по 1 перг. л.) и НБКМ № 114 (3 л.); сръбски служебен миней с пролози за май/юни от XIII в., в Санкт Петербург, БАН 4.5.10 (Сърку 2) 67 л. — СК № 281; два фрагмента от сръбски миней от XIII в. — за март, в Москва, ГИМ, Щук. 48 (8 л.) и за ноември Щук. 46 (2 л.) — СК №№ 279 и 271; и още фрагменти от сръбски празнични миней от XIII в. — в Санкт Петербург Ф. п. I. 78 (1 л.), Q. п. I. 29 (1 л.) — СК №№ 209 и 210 и в Пловдив, ПНБ № 144 (10 л.); сръбски миней с триод и хомилии от XIII в. в София, НБКМ № 207 (16 л.). СК — *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.*, М. 1984.

кого са направени първоначалните им преводи. Данни за това дават сръбските минеи, които са запазили множество оригинални старобългарски произведения на Кирило-Методиевите ученици, създадени в периода на съвместната им дейност. Без да се спирам на подробности по въпроса за превода, които съм изложила на друго място,³ тук ще посоча само, че биха могли да се определят три сръбски ръкописа от типа на празничния миней, които по състав представляват антологии на оригиналната старобългарска химнография — това са Братковия миней (НБС № 647), АСАНУ № 361 и Хлудовият № 166.⁴ Тези сръбски ръкописи очертават архаичния пласт от преводни и оригинални песнопения за големите християнски празници. Техните състави в съпоставка със запазените ранни български празнични минеи от XIII–XIV в. (напр. Скопския, Петербургския, Драгановия и Синайския миней) подкрепят тезата, че първоначалният превод на календарната химнографска книга е празничен миней. В друга статия съм аргументирала и тезата, че в самото начало на X в. в западнобългарските земи вече е бил оформен двутомен вариант на служебния миней,⁵ а сръбската книжнина е запазила този специфичен архаичен книжовен фонд.⁶

Тук се ограничавам да споделя конкретните си наблюдения върху състава и структурата на три ръкописа от посочения период. Целта ми е да очертая примерна схема за сравнително проучване на историята на тази книга в южнославянската книжовна традиция⁷ и да потърся отговор на въпроса дали през XIII в. в Миней се открояват иновационни елементи, и към каква културна и книжовна среда би трябвало да се отнесат. Ръкописите, на които съм се спряла са празнични минеи, с които съм работила в книгохранилищата в Белград — АСАНУ № 361⁸ и Братковия

³ *Р. Станкова*, Старобългарското книжовно наследство в сръбски преписи от XIII и началото на XIV в., България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, състав. *В. Гюзелев, А. Милтенова, Р. Станкова*, София 2005, 425–428.

⁴ *Р. Станкова*, Химнографските книги, преведени от Кирило-Методиевите ученици, в сръбската книжовна традиция от XIII–XIV в., Проблеми на Кирило-Методиевото дело и на българската култура през IX–X век (= Кирило-методиевски студии, кн. 17). С., 2007, 676–677.

⁵ Това мнение се подкрепя и от изказаните от *М. Йовчева* съображения за ранен славянски превод на служебния миней — *М. Йовчева*, Служба, Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 3, София 2003, 646–648; *М. Йовчева*, Календарните особености на Путятиния миней — отправна точка за многопосочни разисквания, *Slavia Orthodoxa*. Език и култура, състав. *С. Богданова, Ц. Досева, В. Желязкова, Ц. Ралева, Р. Станков*, София 2003, 182–189.

⁶ *Р. Станкова*, Химнографските книги, 679.

⁷ Срв. *Р. Станкова*, Идентификация на един фрагмент от служебен миней за октомври в НБКМ, В памет на Петър Динев. Традиции, приемственост, новаторство, София 2001, 176, бел. 14; *Р. Станкова*, Старобългарското книжовно наследство.

⁸ На текстовете от този ръкопис съм посветила редица статии: службата за св. Петка Търновска — *Р. Трифонова*, Сръбски препис на най-ранната служба за света Петка Търновска, Търновска книжовна школа, т. 7, Велико Търново 2002, 181–198), службата за св. Димитър Солунски — *Р. Станкова*, Службата за св. Димитър Солунски в сръбски преписи от XIII в., **ПЪТИ ДОСТОИТЪ**. Сборник в памет на Стефан Кожухаров, София, 2003, 143–156 и др.

(НБС № 647),⁹ и най-ранният запазен български празничен миней — Скопският (в София, НБКМ № 522).¹⁰

1. Състав

От гледна точка на състава календарните химнографски книги от типа на празничния миней в най-ранните запазени сръбски и български ръкописи показват значителна разнородност и различни степени на редактиране:

Скопският миней е не само най-ранният запазен южнославянски ръкопис от разглеждания тип книга, но и пази най-архаичния пласт от текстове, представящи първоначалния славянски превод.¹¹ По отношение на календара той в най-голяма степен отразява константинополската предстудийска църковна практика от IX–X в.¹² Паметите в него са от нивото на най-високите и вторите по ранг празници, а локални български светци липсват.¹³ Тази особеност го доближава най-много до състава на ранните запазени източнославянски (Новгородски) минеи от XI в., публикувани от В. Ягич¹⁴ и до сръбския Братков миней, в най-ранната му част от 1234–1243 г.¹⁵ Тези минеи, пък от своя страна, отразяват календара на най-ранния запазен (и то славянски) препис на Студийски типик¹⁶ (на манастира «Успение Богородично», основан от патриарх Алексей Студит¹⁷).

⁹ За този ръкопис бяха обнародвани наблюденията на З. Ранковић, Структура Братковога минеја. Кратак преглед, Археографски прилози 26–27 (2004–2005) 109–122 и *исти*, Месеослов Студијско-Алексијевског типа и памети светих у Јагићевим минејима и Братковоме минеју, Црквене студије 4 (2007) 371–375.

¹⁰ За Скопския миней наскоро публикувах отделна статия — Р. Станкова, О Скопльској минее XIII века, Scripta & e-Scripta 5 (2007) 131–144.

¹¹ Вж. Р. Станкова, О Скопльској минее, 131–132.

¹² Вж. Е. Коцева, Церковные уставы и изучение славянских рукописей X–XIV вв. Предварительные замечания., Полата књигописна, 13, 1985, 44–49; О. В. Лосева, Русские Месяцесловы XI–XIV веков. М., 2001 и А. М. Пентковский, Студийский устав и уставы студийской традиции, Журнал московской патриархии 5 (2001) 69–80; А. М. Пентковский, Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси, Москва 2001. За Скопския миней конкретно имам пред вид календара на Типика на Великата църква в Константинопол — вж. Р. Станкова, О Скопльској минее, 133.

¹³ Вж. Р. Станкова, О Скопльској минее, 134–135.

¹⁴ В. Ягич, Служебныя минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095/6 года, СПб., 1886.

¹⁵ В тази си част Братковият миней представя пълен състав за месеците септември и октомври (срв. З. Ранковић, Структура Братковога минеја, 111–112), докато в Скопския миней това се отнася до месеците декември и януари.

¹⁶ З. Ранковић, Структура Братковога минеја; *същият*, Месеослов Студијско-Алексијевског типа, 373–374.

¹⁷ А. М. Пентковский, Студийский устав; *същият*, Типикон патриарха Алексия Студита.

И Братковият,¹⁸ и Скопският миней,¹⁹ като ръкописи съставени и използвани в рамките на XIII в., освен архаичното ядро от памети, съдържат и нови празници и светци, свързани със съвременната им богослужебна практика.

Тъй като Братковият миней в първата си част от XIII в. съдържа част от служебен миней (за месеците септември и октомври), всъщност най-ранният запазен сръбски миней от XIII в. с празничен подбор на датите е ръкописът от Архива на САНУ № 361. Той в сравнение със Скопския миней показва някои различия в календара, които свидетелстват за специфична сръбска редакция на староизводния празничен минеен състав. Най-високите по ранг празници задължително се честват, но има някои намеси при втория ранг светци. Няма памети за доста от ранните християнски мъченици — напр. липсва мчк Никита (15-ти септември), но пък е отбелязан мчк Евстатий (20-ти септември); от апостолите липсват Лука (18-ти октомври), Филип (11-ти октомври) и Матей (16-ти ноември), а са отбелязани Йоан Богослов (26-ти септември) и ап. и ев. Марко (за 25-ти април). За декември има само три последователни памети²⁰ — за Рождество Христово (и Предпразненство), за Събор на пресв. Богородица (26-ти декември) и за първомъченик Стефан (27-ми декември).²¹

В празничния миней от АСАНУ № 361 има и няколко странни размествания на датите за честване на популярни празници — напр. службата за св. Димитър Солунски е посочена за 20-ти октомври (вм. за 26-ти);²² вместо служба за архангел Михаил за 8-ми ноември, има служба за Събор на без-

¹⁸ В Братковия миней това са паметите: за 1-ви септември — преп. Марта, майка на св. Симеон Стълпник, св. Богородица и светите 40-жени, дякон Амон и св. мчци Калист, Евод и Ермоген; Успение на Исус Навин; за 6-ти септември св. мчца Евдоксия; за 11-ти ноември св. мчци Мина и Мартин (в студийската практика за 10-ти ноември е св. мчк Мина, а за 11-ти — преп. Теодор Студит) и др. — вж. *П. Симић*, Структура и редакције словенских минеја, Богословље 18, св. 1–2 (1974) 67–108 и *З. Ранковић*, Месеослов Студијско-Алексијевског типика, 375.

¹⁹ В Скопския миней се явяват две сравнително нови памети, синхронни на съставянето му — това са двамата преподобни отци Фотирий и Павел Тивейски (съответно за датите 4-ти и 5-ти януари), които са саваитско-йерусалимски памети от XIII в. и единствено в месеослова на Търновското евангелие от 1272 г. са размествени по този начин. В Драгановия миней, също от XIII в., службата за Павел Тивейски, египетски пустинник от IV в., е за 5-ти януари. Иначе този светец е първа памет за 15-ти януари в паметниците от IX–X в. (според *архим. Сергей*, Полный месяцеслов Востока, II изд., Владимир 1901, том II, Святой Восток, часть Первая (= репринт М., 1997), 5. В Скопския миней има още едно странно разместване — службата за Атанасий Александрийски е поместена за 17-ти януари (когато се чества Антоний Велики), вместо за 18-ти януари (а тази дата липсва в ръкописа).

²⁰ Тук в ръкописа има липси.

²¹ За месец февруари липсват ранните мъченически памети, но е поместена служба за св. Симеон Богоприемец — предполагаемо оригинално старобългарско произведение, което липсва в Скопския миней, но е запазено в Братковия. За службата вж. *Г. Попов*, За една предполагаема химографска творба на Климент Охридски (канон за св. Симеон Богоприемец), ... *Нѣсть оучевѣкъ надъ оучителемъ своимъ*. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, състав. *А-М. Тотоманова и Т. Славова*. София 2005, 288–301.

²² *Р. Станкова*, Службата за св. Димитър Солунски.

плътните сили за 10-ти ноември; Кръщение Господне е отбелязано за 3-ти януари, а за 6-ти януари — св. Йоан Кръстител (лл. 56–63).

Иновация по отношение на календара в разглеждания сръбски празничен миней е добавената в самия край на ръкописа (преди триодната част) памет за мъченица Петка, а всъщност службата е за преподобната Петка Търновска, а не за мъченицата Параскева Римлянка.²³ За датата 14-ти октомври, според ранните календари, би трябвало да бъде отбелязано честване на св. мчци Назарий, Протасий, Гервасий и Келсий (както е в Новгородските минеи и в Братковия миней), но изглежда през XIII в. сред южните славяни вече се е наложила тази дата, като памет за преподобната Петка.²⁴

Бих искала да подчертая, че и двата сръбски празнични минея съдържат по една оригинална сръбска служба за първите собствени сръбски култове от XIII в. — Братковия миней — за първия сръбски архиепископ св. Сава (14-ти януари), АСАНУ № 361 — за св. Симеон Мироточиви (13-ти февруари). Но за сметка на това в тях липсват архаични цариградски паметни, каквито са известни от Скопския миней, като напр. Поклонение на честните вериги на ап. Петър (16-ти януари)²⁵ и Пренасяне мощите на св. Йоан Златоуст (27-ми януари).²⁶

От цариградските празници общ и за Братковия и за Скопския празничен миней е Освещаване на храма на св. Георги (26-ти ноември) — празник, който със сигурност не е руски²⁷ (свързан с едноименен киевски храм), както доскоро се смяташе.²⁸

²³ Р. Трифонова, цит. съч.

²⁴ Тук трябва само да се уточни, че в третия от разглежданите тук три кодекса (Скопския миней) за този ден е поместена службата за мъченицата.

²⁵ В Скопския миней тази служба е непълна — съдържа вечерните стихирни и от канона до кондака и икоса. Тя е запазена в сръбски препис на миней от края на XIII в. в София, ЦИАИ № 403 — данни за това дава Т. Субошин-Голубовић, О рукописима који садрже службе светоме Сави, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 342.

²⁶ Службата за пренасяне на мощите на св. Йоан Златоуст в Скопския миней е с оригинален старобългарски акростих, но все още не е издадена, вж. Ст. Кожухаров, Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски, Литературна история 12 (1984) 19.

²⁷ Мнение, аргументирано от А. Стойкова, Българският свети Георги между Киев и Константинопол, В памет на Петър Динеков. Традиции, приемственост, новаторство, София 2001, 87–93 (конкретно 88–92) и подкрепено от Бътлър — Fr. Butler, The Autumn Saint George's (Iur'ev Den), the Date of the *Codex Assemanius*, and the Dedication of Iaroslav's Kievan Church of Saint George in the East Slavic Tradition, *Palaeoslavica* 13/2 (2005) 37–47 и Йовчева — М. Йовчева, «Руските» паметни в Асеманиевото евангелие и Охридския апостол, ...**НѢСТЬ ОУЧЕНИКЪ НАДЪ ОУЧИТЕЛЕМЪ СВОИМЪ**. Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, състав. А-М. Тотоманова и Т. Славова. София 2005, 220–237. Освен това е запазен и в по-късни южнославянски ръкописи от началото на XIV в. (в Москва, РГБ, Унд. 75 и Синайския празничен миней № 25) и още един от XV в. (български празничен миней с много архаичен състав — в София, БАН № 23) — вж. А. Стойкова, Българският свети Георги, 92.

²⁸ Срв. архим. Сергей, Полный месяцеслов Востока, II изд., Владимир 1901, том I, Восточная агиология. (= репринт М., 1997), 366; V. Mošin. O periodizaciji gusko-južnoslovenskih književnih veza, *Slovo* 12 (1962) 84–85; Д. Стефановић, Прилог проучавању месецослова XIII и XIV в., *Јужнословенски филолог* 45 (1989) 137–160; О. В. Лосева, цит. съч., 95–96; О.

Прегледът и съпоставката на календарните особености на трите празнични минея от XIII в. показва общо архаично ядро от ранни цариградски (раннохристиянски) паметни, което обаче не е съвсем устойчиво (с изключение на големите празници). Всеки един ръкопис показва различна степен на редактиране на празничния състав, вероятно съобразен с конкретните нужди на църковната и манастирска среда, в която е функционира. Разбира се за да се направят сравнително достоверни заключения за етапите на редактиране на състава би трябвало да се изучи езиково и текстологически всяка отделна служба (и в съпоставка с различните ѝ преписи²⁹). Но ако се подходи хронологически и от гледна точка на календара би могло да се обобщи, че най-ранният състав на южнославянския празничен миней пази цариградски календар от X в., синхронен на епохата на старобългарския превод.³⁰ Следващият етап на редактиране е периодът на включване на местните славянски (български и сръбски) паметни и се свързва с празници от студийския календар, а като трети етап бихме могли да определим иновациите от самия XIII век.³¹

2. Структура

От гледна точка на структурата на службите в тези три празнични минея също се очертават три последователни етапа в развитието:

В Братковия миней е регистрирана най-архаичната богослужебна структура на службите (поместени в частта от втората четвърт на XIII в. — за месеците септември/ноември³²) — липсват отпустителни тропари, стиховни и

Недельковић, Месецослов Трновског јеванђеља, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 147–152; 3. *Ранковић*, Структура Братковога минеја, 114 и др.

²⁹ Вж. *Р. Станкова*, Службата за св. Димитър Солунски и *Р. Станкова*, Служби за света Петка в български и сръбски ръкописи от XIII до XV век, Археографски прилози 28 (2006) 105–122.

³⁰ Представителен за този етап е Скопският миней, с произход от западнобългарските земи. Данните за цариградски паметни в най-архаичното ядро в състава на българския празничен миней са подкрепени от състава на още няколко български празнични минея от XIII в. — Драгановия и двата Добриянови — *М. Йовчева*, Българската редакция на служебния Миней през XIII в., Старобългарска литература, кн. 37–38, 2007, 3–18; *същата*, Календарът на миней Григ. 1Б5 от ОГНБ (Втори Добриянов миней), състав. *А. Милтенова*, *Е. Томова*, *Р. Станкова*, Християнска агиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст. н. с. Елена Коцева, София 2008, 83–104.

³¹ Илюстрация за това твърдение дава прегледът на паметите за 14-ти октомври в разглежданите три ръкописа: в Братковия миней — раннохристиянските мъченици, в Скопския — мча Петка и в АСАНУ № 361 — преп. Петка (*Р. Станкова*, Служби за света Петка). При другата служба, с която съм работила, за св. Димитър Солунски, състоянието е следното: в Братковия миней — преводния Теофанов канон; в Скопския миней — т. нар. «Методиев» канон; в АСАНУ № 361 — комбиниран канон между двата канона за четвърти глас (преводния и смятания за Методиев) — *Р. Станкова*, Службата за св. Димитър Солунски.

³² Архаична е и структурата на службите в частта от XIV в., но вече са изписани стиховни стихирни, отпустителен тропар; седален след 3-та песен на канона и след 6-та — кондак и икос. В службите за предпразненство на Рождество Христово има степени (с ипаккой и полиелей) на утринна.

хвалитни стихирни (има указания, че се взимат от октоиха).³³ В рамките на канона са поместени седални след трета песен³⁴ (а в службите от 10-ти до 30-ти ноември и преди канона, което показва доста архаичен прототип за тази част). Като цяло в тази част от минея след шеста песен на канона липсват кондак и икос,³⁵ а след девета песен няма светилни. Когато се честват две памети каноните са поместени един след друг, като втория поред канон обикновено е лишен от малките химнографски форми. В Братковия минеи има и комбинирани канони (за 1-ви, 6-ти, 13-ти септември и за 10-ти октомври³⁶). В този ръкопис архаична особеност е изписването на втора песен от канона в две от службите.³⁷

Службите в АСАНУ № 361 също са кратки, но вече са с по три вечерни стихирни **на ги възва**,³⁸ някъде е указан отпустителен тропар преди канона за утринна, но след третата песен навсякъде е изписан седален,³⁹ след шестата

³³ Някъде са поместени по една или две стиховни стихирни (вечерни или утринни); хвалитни стихирни има в службата за св. мчци Сергей и Вах (7-ми октомври) и две хвалитни стихирни — в службата за св. Козма и Дамян (1-ви ноември).

³⁴ Зарегистриран е увеличен брой на седалните в следните служби от Братковия минеи — по два седални в рамките на канона — за св. мчк Вавил, прор. Моисей и мчца Ормина (4-ти септември), прор. Захарий (5-ти септември), арх. Михаил и св. мчца Евдоксия (6-ти септември), Рождество Богородично (8-ми септември), св. мчци Автоном и Корнат (12-ти септември), пред-празненство на Въздвижение и св. мчк Корнилий (13-ти септември) Въздвижение на кръста (14-ти септември), св. мчци Вяра, Надежда, Любов и майка им София (17-ти септември), св. мчк Дионисий (3-ти октомври), св. мчци Сергей и Вах (7-ми октомври), св. Евлампий, Евлампия и св. Василий Чудотворец 10-ти октомври), св. ев. и ап. Лука (18-ти октомври), св. Павел Изповедник (6-ти ноември); и преди канона в службите за ноември — 17. св. Григорий Чудотворец, 18. св. мчк Платон и 21. Въведение Богородично. Изглежда и тук, както и в Скопския минеи, удвояването на седалните не винаги се отнася за честване на две памети.

³⁵ Кондак и икос след шестата песен на канона в първата част от Братковия минеи има само в две служби — за 1-ви октомври, св. ап. Ананий и Роман Сладкопеец (в първия канон) и 6-ти октомври, Мъчение на св. ап. Тома.

³⁶ Вж. Т. Субошин-Голубовић, Канони у службама 1. септембра у најстаријим српским минејима XIII века, Археографски прилози 10–11 (1988/89) 51–59; *същата*, Упоредно проучавање структуре српских и византијских минеја старијег периода., Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 443–444.

³⁷ За 1-ви ноември, св. безсребърници Козма и Дамян (така е изписана службата и в Скопския минеи) и за 4-ти ноември, св. ап. Патров, Йерм(ин)а, Лин и Гай — това са ранни памети от Месецослова на император Василий от X в. и Сирмундовия гръцки синаксар от пролог, датиран от XI–XII в., а в славянски празничен минеи от XIII в. в сбирката на Ундолски № 75 (в Москва, РФБ) са поместени за 5-ти ноември (вж. архим. Сергей, Полный месяцеслов Востока, том II, 344). Според личните ми наблюдения втора песен в канона е изписана още в службите за св. мчци Кирик и Юлита (15-ти юли) и за Преображение Господне (6-ти август) от минея в НБКМ № 113. Т. Субошин-Голубовић, О рукописима који садрже, 342 посочва още един случај на изписване на втора песен във втория канон от службата за св. Григорий Богослов (25-ти јануари) в минеи от края на XIII в. в София, ЦИАИ № 403. Това е индикативен архаичен белег, особено ако службите не са в рамките на Великопостнија църковен цикл, кдето поради по-минорнија тон е допустимо изпълнението на тази песен — вж. Ст. Кожухаров, Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старобългарската литература, Търновска книжовна школа, Т. 1, 1974, 284.

³⁸ Хвалитните и стиховните стихирни рядко са изписани. По-често има указания да се вземат от октоиха или вечерните стихирни се повтарят като хвалитни.

³⁹ В службите от АСАНУ № 361 увеличен брой на седалните има в следните служби — четири седални в първия канон за Кръщение Господне (3-ти јануари), три седални в службата

— кондак и икос, а след деветата песен светилен.⁴⁰ За големите празници са поместени указания — за литургия,⁴¹ Велико славословие и отпуст,⁴² тропар **бъ гъ** и четене на стихолог на утринна⁴³ и полиелей;⁴⁴ — за вечерня (с прокимен и паримии⁴⁵) и за утринна (с апостолски и евангелски четива).⁴⁶ Тези указания са спорадични (не се отнасят за всяка служба) и са показателни за начина на навлизане на елементи от йерусалимската богослужбена практика при южните славяни през XIII в. (както и в Скопския миней), но тук липсва последованието повечерие (агрипния или панихида).⁴⁷

От елементите, характерни за йерусалимската (неосаваитска) по тип богослужбена практика, биха могли да се открият само някои от указанията за утринна в този ръкопис.⁴⁸ В сръбския празничен миней АСАНУ № 361 по два канона един след друг имат службите за Рождество Христово и

за св. Симеон Стълпник (1-ви септ.) и по *два седални* в каноните за св. Димитър (20-ти окт.), за Обрезание Христово и св. Василий (1-ви януари), за св. Йоан Богослов и св. Арсений (8-ми май) и за Преображение Господне (6-ти август).

⁴⁰ По *два светилни* след канона имат службите за Сретение Господне (2-ри февруари) и св. Симеон Сръбски (13-ти февруари) в този ръкопис.

⁴¹ Указания за литургия има в три служби от АСАНУ № 361 — за Въведение Богородично (21-ви ноември), за Рождество Христово (25-ти декември) и за Благовещение (25-ти март, но са поместени преди канона на утринна).

⁴² В една служба от този ръкопис — за Рождество Богородично (8-ми септември).

⁴³ В две септемврийски служби: за Въздвижение на кръста (14-ти септември), за св. мчк Евстатий (20-ти септември), една априлска: за св. влкмчк Георги (24-ти април) и във всички служби за месеците юни, юли и август.

⁴⁴ *Полиелейна* е само една служба от АСАНУ № 361: за Въздвижение на кръста (14-ти септември).

⁴⁵ Напр. в службите за Рождество Христово (25-ти декември), за Успение Богородично (15-ти август) и за св. прор. Илия (20-ти август).

⁴⁶ В *службата за Рождество Христово* в този ръкопис има указания за Василиева литургия или Литургията от Йоан Златоуст (ако се случи в събота или неделя), тропар **бъ гъ**, катизма, седален и ипакой, степенни антифони и прокимен преди евангелското четиво. В Скопския миней указанията за утринна са сходни, но с някои допълнения — **въ бъ гъ** песен (за 1-ви глас, изписана), стихолог, 96 и 109 Пс., след това ипакой (за 8-ми глас), полиелей и седален (пак за 8-ми глас), четиво (**тажъ четение въ Бгословци ѿ** зачело); степени (4-ти глас), прокимен (за 4-ти глас със зачело), стих (зачело) и «Все дихание», евангелие от Мт., 50 Пс. и припело (за 2-ри глас). Двата канона за първи глас са еднакви (първият е от Константин Преславски — вж. *Г. Попов*, Новооткрит канон на Константин Преславски с тайнописно поетическо послание, *Palaeobulgarica* 21 (1997) 4, 3–17; *същият*, Канон за Рождество Христово от Константин Преславски, *Palaeobulgarica* 22 (1998) 4, 3–27), но в АСАНУ № 361 каноните са поместени един след друг, а в Скопския миней са кръстосани.

⁴⁷ Указанията за повечерие (с изпълнение на канон), за литургия и Велико славословие се свързват с йерусалимската по тип богослужбена практика. В богослужението на Великата църква в Константинопол чинът панихида е заменял повечерие, което според Евергетидския типик е агрипния (всенощно бдение). Тези указания показват сливане на вечернята и утрината за празничното богослужение (срв. *М. Скабалланович*, Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением., Вып. 2, Киев, 1913 = фототип. изд. М. 1995, 104–315). Вж. още *П. Симић*, Значај богослужбених одредби Хиландарског и Карејског типика, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, книжевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 187–192.

⁴⁸ Напр. В *службата за Успение Богородично* има указание за утринна с отпустителен тропар «**гъ бѣ**» и стихолог, стиха «**блажени неподручни**» от 118 Пс., седален и прокимен преди

Кръщение Господне, а в три от службите⁴⁹ каноните са комбинирани. Кръстосани канони няма.

От разглежданите три ръкописа, единствено в Скопския миней се появяват кръстосани канони.⁵⁰ Той показва и най-голяма близост до йерусалимската богослужевна практика, съчетана с литургични елементи от Студийския цариградски типик и с някои богослужевни нововъведения, които през XIII в. са били функционални все още само в светогорските манастири. Това са последованията — повечерие,⁵¹ последование на часове, предпразненство и попразненство за големите църковни празници,⁵² четене на паремии на вечерня и на утринна — стихолог,⁵³ Велико славословие, указания за литургия⁵⁴ и др.⁵⁵

В «дойерусалимските» минеи няма проложни четива.

И в трите разглеждани ръкописа от XIII в. няма панихида⁵⁶ като последование (т. е. те не са повлияни от предписанията на Евергетидския ти-

Евангелието и 50 Пс. Изпълнението на стихолог със седални, катизма «*ВЛАЖИЙ МОУЖЬ*» (от 140 Пс.) и три степенни антифона в началото на утрината на отпуст е последование свързано с йерусалимската литургична практика за всенощно бдение — срв. *М. Скабалланович*, цит. съч., 104 и *Ст. Кожухаров*, цит. съч., 285. За структурата на службите в АСАНУ № 361 на утринна — вж. още *Р. Трифонова*, цит. съч., 186.

⁴⁹ В АСАНУ № 361 комбинирани са каноните за началото на индикта и св. Симеон Стълпник (1-ви септември), за Събор на светите апостоли и архангел Михаил (10-ти ноември) и за св. Йоан Богослов и св. Арсений (8-ми май).

⁵⁰ Кръстосани канони в Скопския миней има в службите: за 23-ти септември, Зачатие на Йоан Кръстител и за 8-ми ноември, архангел Михаил; за 20-ти декември, предпразненство на Рождество Христово и за св. Игнатий Богоносец; за 22-ри декември, предпразненство на Рождество Христово и за св. Анастасия; за 24-ти и 25-ти декември — по два канона за Рождество Христово; за 3-ти януари, предпразненство на Богоявление и за прор. Малахий; за 5-ти януари, предпразненство на Богоявление и за св. Павел Тивидски и за 1-ви февруари, предпразненство на Сретение и св. мъченик Трифон.

⁵¹ Указания за повечерие има само в някои от първите по ранг служби — Въздвижение на кръста, Събор на архангел Михаил и Въведение Богородично. Службата за Рождество Христово в Скопския миней вместо повечерие има последование на часовете. В неделята след Рождество (памет за праведниците Йосиф, Давид и Яков, брат господен) също е предвидено повечерие с канон (т. е. бдение).

⁵² Студийският устав въвежда предпразненство и следпразненство на големите празници, а в Йерусалимския устав тази система се запазва като се увеличават дните за празнуване — вж. *О. Лосева*, цит. съч., 48. В Скопския миней има само предпразненство по пет дни за Рождество Христово и за Богоявление. Не е предвидено следпразненство.

⁵³ В Скопския миней тези последования се отнасят за повечето служби (от 26-ти октомври до 6-ти януари), като полиелейни са само две от тях — за Рождество Христово и Обрезание Господне.

⁵⁴ Указания за Велико славословие в Скопския миней имат две служби — за св. мъченик Никита и за Въведение Богородично, а за литургия четири — службите за Рождество Христово, Богоявление, за мъченица Мелания и за св. Силвестър.

⁵⁵ *Р. Станкова*, О Скопльској минее.

⁵⁶ Това се отнася и за втората част от Братковия миней от първата половина на XIV в. (от л. 220 нататък, за месеците от декември до август). Единственото изключение с указание за панихида е в службата за Успение Богородично за 15-ти август, а в службата за 9-ти март св. 40 мъченици е отбелязано **ПАВЕДИЕ**.

пик),⁵⁷ което се смята за белег на литургичната реформа, приписвана на св. Сава в сръбската книжнина. В най-голяма степен иновациите на литургично ниво се отнасят към българския празничен миней, който привидно парадоксално съчетава календарните предписания на IX–X в. (с малки изключения) с елементи от богослужебната практика на самия XIII в.

Бих искала само да добавя като аргумент към горните констатации и наблюденията на Т. Суботин върху служебен сръбски миней за декември (Хил. № 608, от края на XIII и началото на XIV в.) за постепенното навлизане на елементи от йерусалимската практика. В този ръкопис само в една служба (Зачатие на св. Ана) има кръстосани канони, но пък в празничните служби има чин панихида,⁵⁸ някъде с изпълнение на канон.

Би следвало да се обобщи, че по отношение на календара и трите разгледани тук южнославянски празнични минеи съхраняват ранния състав, синхронен с епохата на старобългарския превод на тази химнографска книга. Това се потвърждава от факта, че и трите ръкописа съдържат в различно съотношение оригинални старобългарски акростихови произведения.⁵⁹ Интересно е да се отбележи само, че и двата сръбски кодекса, за разлика от българския, пазят предполагаемият Климентов *Канон за Симеон Богоприемец*.⁶⁰

От гледна точка на структурата на поместените в тези минеи служби, като най-архаичен се откроява Братковия миней, в АСАНУ № 361 иновации

⁵⁷ Срв. Т. Суботин-Голубовић, *Једна група минеја Милутиновог времена*, ур. др. Бојовић, Манастир Бањска у доба краља Милутина, Ниш — Косовска Митровица — Манастир Бањска 2007, 351–372 (конкретно 353–354). Сръбската изследователка одела група сръбски ръкописи, писани в края на XIII и началото на XIV в. повлияни от Евергетидски типик. Пеенето на блажени тропари на литургия изглежда също е предписание на този типик, срв. Т. Суботин-Голубовић, *Прилог познавању богослужења у српској цркви крајем XIII века*, Хиландарски зборник 10 (1998) 157.

⁵⁸ Напр. в посочената служба за Зачатие на св. Ана (9-ти декември) има указание: «ако празникът се случи в събота, нищо за мъртвите не пеем, нито стихири, нито канон, пеем панахида, с вечерие на гроба на мъртвите... ако се случи в неделя то пеем всичко ... на панахида канон... и останалата служба също» (вж. Т. Суботин-Голубовић, *Прилог познавању богослужења*, 161–162). Това указание от ръкописа, дадено в съпоставка със самия Евергетидски типик, насочва към вероятния произход на чина панихида на вечерие.

⁵⁹ Откритият от Ст. Кожухаров оригинален старобългарски канон с акростих за Въведение Богородично — *Ст. Кожухаров*, *Преславски канон за Въведение Богородично*, *Palaeobulgarica* 25 (1991) 4, 28–38 — е запазен и в трите ръкописа. Скопският миней и АСАНУ № 361 са съхранили каноните за Рождество Христово (от Константин Преславски) и за Богоявление (анонимен), със съответните им цикли азбучни предпразнични стихири, и още канона за архангел Михаил (от Константин Преславски), идентифициран от Ст. Кожухаров по акростиха в Скопския български празничен миней (*Ст. Кожухаров*, **Пѣти достоитъ азхистѣатиѣ** (Новооткрито произведение на Константин Преславски)., *Литературознање и фолклористика*. В чест на 70-годишнината на акад. Петър Динеков, София 1983, 59–62) и открит в най-ранен сръбски препис в АСАНУ № 361 (*Г. Попов*, *Из химнографското наследство на Константин Преславски (Новооткрит трипеснец за предпразненство на Успение Богородично*, *Palaeobulgarica* 19 (1995) 3, 3–5.

⁶⁰ Вж. Г. Попов, *За една предполагаема химнографска творба на Климент Охридски (канон за св. Симеон Богоприемец), 'Нѣсть оученикъ надъ оучителемъ своимъ*. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, състав. А-М. Тотоманова и Т. Славова, София 2005, 288–301.

се забелязват само в указанията за утринна в някои от службите, а Скопският миней се оказва най-силно повлиян от неосаваитската практика на XIII в. Това показва по-голямата консервативност на сръбската богослужбна книжнина от XIII в., преди въвеждането на литургичната реформа на свети Сава. Освен в това и в трите разглеждани ръкописа няма указания за панихида (агрипния или всенощно бдение), което се смята за основен белег за литургичната практика, съгласувана с Евергетидския типик (въведен в употреба в Сърбия от първия архиепископ). Единствено в Скопския миней има последование повечерие и то за три от най-високите по ранг празници (Въздвижение на Кръста, Събор на архангел Михаил и Въведение Богородично). По отношение на основния оразличителен белег за «йерусалимска» по тип богослужбна практика — поместването на каноните в рамките на службата, при увеличен брой памети — съпоставката на данните потвърждава изложеното вече мнение: в Братковия миней и в АСАНУ № 361 каноните са или един след друг, или са комбинирани, кръстосани канони има само в Скопския миней, и то най-вече в службите за предпразненство на големите празници, когато се чества и друга памет.

3. Заключение

В заключение е важно да се посочи, че изследваните три ръкописа отразяват възможно най-архаичното състояние на химнографската книга миней в южнославянска среда. Поради това, че историята на славянските минеи е слабо проучена с оглед на периодизацията — редактирането от архаичните протографи и въвеждането на нови състави, това изследване може да постави началото на сравнителното изучаване на този тип ръкописи. Не е проучено съотношението между стар и нов пласт, наслоявани през вековете.

Химнографските книги датирани от XIII-то столетие недвусмислено свидетелстват, от една страна, за приемствеността с първоначалните славянски преводи и, от друга, разкриват начина на проникване на иновационни елементи при богослужението. Резултатите от съпоставката на празничните минеи от XIII век, направена по-горе, показва, че те не са повлияни от литургичните промени, наложени от Евергетидския типик в Сърбия. Заради това следва да се отчете културно-историческия контекст през XIII век⁶¹ и да се очертае пътя, по който се възприемат литургичните нововъведения от византийската богослужбна практика при южните славяни.

Съпоставителният анализ на съответните кодекси тук е направен на макрожанрово ниво (състав и структура) на химнографската книга. Следващата стъпка е текстологически анализ — да се проследи историята на всяка една (или отделна определена) служба — за да се стигне до по-категорични заключения за промените, които претърпява тази литургична книга още през XIII в.

⁶¹ Р. Станкова, Сръбската книжнина през XIII век (контекст и текст), София 2007.

**ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ
НА КНИГОХРАНИЛИЩА ПРИ СИГНАТУРИТЕ НА РЪКОПИСИТЕ**

БАН	Библиотека академии наук России, Санкт Петербург
ГИМ	Государственный исторический музей, Москва
ОГНБ	Одесская государственная национальная библиотека, Одесса
НБКМ	Народна библиотека «Св. Кирил и Методий», София
НБС	Народна библиотека Србије, Београд
ПНБ	Пловдивска народна библиотека «Иван Вазов», Пловди
РГБ	Российская государственная библиотека, Москва
АСАНУ	Архив Српске академије наука и уметности, Београд
София, БАН	Архив на Българската академия на науките, София
ЦИАИ	Църковен историко-археологически институт, София

Радослава Сџанкова

**СРПСКИ И БУГАРСКИ ПРАЗНИЧНИ МИНЕЈИ XIII ВЕКА
(ПОРЕЂЕЊЕ САСТАВА И СТРУКТУРЕ)**

У раду је начињен покушај да се успостави методологија за поређење и компаративно проучавање празничног минеја, као историјски оформљене, богослужбене књиге код Јужних Словена. Упоређена су три рукописа овога типа из XIII века — два српска (Братков минеј и АСАНУ 361) и један бугарски (Скопски). То су, заправо, најстарији сачувани јужнословенски ћирилски рукописи календарске химнографске књиге. Поређење је остварено на два нивоа — састав (календар) и структура (литургијска обележја).

Са становишта календара уочене су неке разлике у сва три рукописа, које указују на различите степене редиговања. Генерално, могло би да се закључи да најстарији састав јужнословенског празничног минеја чува цариградски календар X века, управо из оног времена када је настао старобугарски превод. Запажене су и успомене из студитског репертоара, као и иновације из самог XIII века.

У погледу структуре, посебно је индикативно одсуство последовања за повечерја (агрипније или панахиде), што се сматра одликом литургијске реформе која се у српској књижевности приписује Св. Сави. Од три разматрана рукописа, једино се у Скопском минеју појављују укрштени канони, што је особина јерусалимске богослужбене праксе. Највећи број иновација на литургијском нивоу појављује се у бугарском празничном минеју, што води

закључку да се литургијска књижевност XIII века код Срба одликује већом конзервативношћу.

Поређење најстаријих јужнословенских празничних минеја показује, с једне стране, да је сачуван првобитни словенски превод, а с друге — разоткрива начин на који продиру иновациони елементи у богослужењу. Због тога је веома важно да се приликом истраживања књижевности има у виду историјски контекст XIII века, да би се истакао начин на који се код Јужних Словена прихватају литургијске иновације које потичу из византијске литургијске праксе.